



Sâmânîler Özelinde Doğu İslâm Topluluklarında Köle İstihşâli ve Çeşitleri (9./10. Yüzyıl)

Slave Exploitation and its Types in Eastern Islamic Societies With Special Emphasis on the Sâmanîds (9th/10th Century)

Murat ERKOÇ¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Gaziantep, murat.erkoc@hku.edu.tr, orcid.org/ 0000-0003-0640-6493.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
24.10.2024
Kabul/Accepted:
18.03.2025

DOI:

10.18069/firatsbed.1573078

Anahtar Kelimeler

Sâmânîler, Mâverâünnehr,
İslâm, Kölelik, Türk

Keywords

Sâmânîds, Transoxiana,
Islamic, Slavery, Turkish

ÖZ

Bu araştırmanın esas amacı 9./10. yüzyıllarda Doğu İslâm dünyasının siyasi durumu dikkate alınarak Sâmânîler özelinde iktisadi hayatın temelini oluşturan köleliğin istihşâli ve çeşitlerine tarihsel bir bakış açısı ile yaklaşmaktır. İnsanlık tarihinin çeşitli dönemlerini incelediğimizde kölelik müessesesi çevre koşullarının etkisi ile zaman ve mekâna göre farklılık göstermektedir. Köle ticaretinin Doğu İslâm toplumlarında ivme kazanması Sâmânîlerin Horasan ve Mâverâünnehr’de hâkimiyet kurmasından sonra başlamıştır. Köle nakil işlemleri; Mâverâünnehr toplumlarında, Horasan, Hârizm, Hindistan, Çin, Türk ülkeleri, Sakâlîbe, Irak, Şam ve Arap yarımadası (Arabistan)’ndan diğer bölgelere kadar yapılmıştır. Abbasiler dönemi ile askerî ve siyasi açıdan istihdam edilen beyaz kölelerin ticaretine ehemmiyet gösterilmesi Sâmânîlere tekabül etmektedir. Nitekim ticarete yönelik emir ve yasakların yer aldığı kanunların bu dönemde hazırlandığı görülmektedir. Türkistan sahasındaki Buhara, Semerkant ve Hârizm köle ticaretinin yapıldığı merkezler olarak öne çıkmışlardır. Büyük ticarî panayırların kurulduğu bu şehirlerde kölelerin terbiyesi yapıp, İslâm adabı öğretildikten sonra satılmışlardır. Çalışmada kölelerin ten renklerine göre fiyatlarının değişkenlik gösterdiği ele alınmıştır.

ABSTRACT

The main purpose of this study is to approach the production and types of slavery, which constituted the basis of economic life in the Sâmanîds, from a historical perspective, taking into consideration the political situation of the Eastern Islamic world in the 9th/10th century. When we examine various periods of human history, the institution of slavery varies according to time and place depending on the impact of environmental conditions. The acceleration of the slave trade in Eastern Islamic societies began with the Samanids establishing dominance in Khorasan and Transoxiana. Slave transit operations were carried out in the societies of Transoxiana, Khorasan, Khwarezm, India, China, Turkish countries, Sakalibe, Iraq, Damascus and other regions from the Arabian Peninsula (Arabia). The importance given to the trade of white slaves for military and political employment during the Abbasid period corresponds to the Samanids. As a matter of fact, laws containing orders and prohibitions regarding trade were prepared during this period. Bukhara, Samarkand and Khwarazm in the Turkestan region stood out as centers of slave trade. In these cities where large commercial fairs were held, the slaves were trained and sold after being taught Islamic etiquette. It was discussed that the prices of slaves varied according to their skin color.

Atıf/Citation: Erkoç, M. (2025). Sâmânîler Özelinde Doğu İslâm Topluluklarında Köle İstihşâli Ve Çeşitleri (9./10. Yüzyıl). *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 2, 1-519-532.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Murat ERKOÇ, murat.erkoc@hku.edu.tr

1. Giriş

Arapçada köleliğin karşılığı olarak köle ve kölelik (kulluk) anlamlarına gelen el-Ubûdiyye, er-Rîk, er-Rekîk “الرق-العبودية-الرقيق”, Farsçada ise gulâm, bende, kadın köle için kenîz kelimeleri kullanılmıştır. İbn Manzûr’un eserinde kölenin karşılığı olarak âbd “عبد”, hür olmayan kadın için eme “الامة” kelimeleri tercih edilmiştir (İbn Manzûr, t.y.: 2776). Köle, kökeni itibari ile hür olmayan bir toplumdan gelen, alım-satımı yapılan, ticarî bir kâr amacı olarak güdülen ve efendisine sadık kalan kişi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifade ile zorbalığa ya da şahsa boyun eğen erkektir. Bu duruma mücbir bırakılan kadın ise cariyedir (Duman, 2011: 5). İslâm hukukuna yönelik yazılan eserlerde de “velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmî (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse” olarak tarif edilmiştir (Aydın, 2002: 237).

Medeni olarak kabul edilen toplumlar başta olmak üzere muhtelif zaman dilimlerinde kölelik olgusu varlığını sürdürmüştür. Arap yarımadasında Cahiliye döneminden beri devam eden bu anlayışın ilk İslâm hanedanlarında özellikle Abbâsîlerin ve Sâmânîlerin yönetiminde büyük bir ticarî hacme dönüştüğünü söyleyebiliriz. İslâmiyet öncesi dönemde Arapların hayatında önem arz eden başlıca dört unsur vardır. Bunlar: 1) Put, 2) Silah, 3) Deve, 4) Köle’dir. İslâm dinî köleliğe yalnızca savaş yolu ile elde edilen bir ganimet olarak müsaade etmiş, diğer kaynaklara izin vermemiştir. Nitekim Hz. Peygamber, her fırsatta kölelere yapılan haksızlıklara dikkat çekmiştir (Özdemir, 2010: 75, 77). Öyle ki veda hutbesinde “Ey insanlar! Biliniz ki Rabbiniz birdir, babanızda da birdir. Hepiniz Âdem’densiniz, Arap’ın Acem’e, Acem’in Arap’a, beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü yoktur” diyerek hür iradeye dikkat çekmiştir. Bu hususta İmam Şâfiî’nin kendisinden tavsiye almak isteyen bir kişiye yönelik şu sözleri oldukça anlamlıdır. “Muhakkak ki Allah seni hür yarattı. O halde seni yarattığı gibi hür ol” (Âbidin, 1996: 5).

Kur’an ve Hz. Peygamberin hadislerinde açık bir şekilde üstünlük ve hürriyete yönelik vurgulamalar yapılmasına rağmen Müslümanların köle anlayışını meşru bir zemine oturtma çabası içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Hulefâ-yi Râşidîn olarak bilinen halifeler dönemindeki fetihler neticesinde mevcut sınırların genişlemesi, beraberinde ganimet olarak elde edilen kölelerin panayırarda satılmalarına yol açmıştır. H. 1. yüzyıldan sonra özellikle iktisadi ve sosyal hayatın değişmesi, beraberinde köleliğe olan talebin artmasına sebep olmuştur. Çalışmada 9./10. yüzyıllarda Sâmânîler özelinde Türkistan’ın muhtelif yerlerinde kurulan pazarlardaki köle ticaretinin iktisadi hayata nasıl yansıtıldığı; sosyal hayata ne gibi etkilerinin olduğu ve bunların sonuçları Arapça kaynakların tasnifi yapılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu minval üzerine makalede köle ticaretinin sebepleri, Sâmânîler döneminde köle ticareti, kölelerin ithali ve çeşitleri ve kölelerin fonksiyonu ele alınacaktır.

2. Köle Ticaretinin Sebepleri

İnsanlık tarihinin çeşitli dönemlerini incelediğimizde kölelik müessesesi çevre koşullarının etkisi ile zaman ve mekânla göre farklılık göstermektedir. Köleliğin ticarete dönüşmesinin sebepleri savaşlar, bireylerin ve çocukların satılması ve ticaret olarak üç başlık altında incelenecektir.

2.1. Savaşlar

Hz. Ömer ile başlayan Arap akınlarındaki temel sebep, İslâmiyet’in geniş bir alana yayılmasından daha ziyade yer altı kaynaklarına sahip olmak ve savaş yoluyla tutsak edilenlerin köle yapılmak istenmesidir. Nitekim Abbâsîler dönemindeki akınların dayanak noktası güçlü, kuvvetli ve cesur bir yapıya sahip olan Türkleri köle olarak elde etmektir. Yazılı kaynaklar, Halife Hârûnurreşîd (170-193/786-809)’e kadar Abbâsî Devletindeki köle sayısının çokluğu hususunda mezkûr kayıtlar sunmaktadır (Vahş, 2006: 40). Şüphesiz savaşlardan elde edilen esirlerin sayılarında azalma durumu söz konusu değildir. Kölelere yönelik uygulanan temel ilke, İslâm dinî öğretilerle Allah’a yakınlaşmalarını sağlamaktır. Müslümanlar, günlük yaşamlarında kölelere ihtiyaç duymalarına rağmen toplumun genelinde çok sayıda hür kölelerin olduğunu söyleyebiliriz.

Kölelerin temin edilmesinde Horasan ve Mâverâünnehr bölgeleri öne çıkmaktadır. Nitekim Araplar, Muâviye b. Ebû Süfyan (41-60/661-680)’ın hilafetliğinde Horasan valiliğine yirmi beş yaşında tayin edilen Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686)’ın komutasında develer ile Ceyhun Nehri’ni aşarak Buhara Dağı üzerinden Buhara’nın köylerinden olan Ramenî’ye ulaşmıştır. Nesef ve Beykent şehirlerine hâkim olduktan sonra kırk bin köle ile beraber çok sayıda ganimete sahip olmuşlardır (Taberî, 1971: 597-598; Belâzürî, 1987: 577; Narşahî, 1993: 64). Emevîlerin iktidarında Türkistan sahasında dengeli bir şekilde hâkimiyet kurmak isteyen Araplar, sadece bedevilere değil Türkistan’ın steplerine yönelik akınlar da düzenleyerek çok sayıda köle elde etmişlerdir. Köleler,

Mâverâünnehr sınırları içerisinde yer alan şehirlerde kurulan pazarlara bu bağlantı ile getirilmişlerdir (Tabur, 2022: 32).

Türkistan'da boylar halinde yaşayan Türklerden maddî imkânsızlıklara sahip olan ailelere mensup küçük yaştaki çocuklar; Horasan, Hindistan ve Irak'ta köle olarak satılmışlardır (Termanîni, 1979: 45). İslâm coğrafyacısı İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), Horasan bölgesinin Abbâsîlerin başkenti Bağdat'a her yıl düzenli olarak gönderdiği haraç listesinde kölelerin yer aldığını belirtmiştir (İbn Hurdâzbih, 1889: 39). İslâm ülkeleri içerisinde önemli bir konuma sahip olan ve seyyahlar tarafından Horasan ve Mâverâünnehr'e bağlı olmayıp ayrı bir bölge olduğuna dikkat çekilen Hârizm sokaklarında kurulan panayırda beyaz kölelerin ticaretinin yapıldığı hususunda kayıtlara ulaşılmıştır. Köle ticaretinin merkezi olarak üç bölge öne çıkmaktadır. Bunlar: Türkistan'ın bozkır sahası, Sakâlîbe (Orta ve Doğu Avrupa) ve Afrika'nın muhtelif bölgeleridir (Lombard, 1998: 259-260; Lebudî, 2013: 35-38; Erkoç, 2023: 151). Orta ve Doğu Avrupa'dan gruplar halinde İdil Nehri'nden hareketle Hazar ülkesine nakledilen köleler; Derbend, Ermenistan, Taberistan, Bağdat ve Bulgar üzerinden Hârizm'in başkenti Kurkanc'a getirilmişlerdir (Lombard, 1998: 261). Savaş esiri dışında Hârizmlilerin bedevilerden köle satın aldıklarını bazen de harami yolu ile ele geçirilen Türkleri köle yaptıkları ifade edilmektedir. Nitekim İbn Havkal, Hârizmlilerin Bulgar ve Slav diyarlarına yönelik akınlar düzenleyerek onları esir aldıklarını söylemiştir (İbn Havkal, 1992: 332). Söz konusu olan bu kölelerden maddi gelir sağlayabilmek için terbiye edilip İslâm adabı öğretilerek satılmışlardır (Strange, 1954: 502).

İslâm kaynakları, Sâmânî emirlerinin Emevî ve Abbasîlerde olduğu gibi Türklerin ülkesine akınlar düzenleyerek İslâm dinini yaydıkları ve çok sayıda ganimet olarak köle temin ettiklerini belirtmektedir. Nitekim hanedanına siyasî ve kültürel açıdan en güzel dönemini yaşatan İsmâil b. Ahmed (279-295/892-907)'in (Erkoç, 2023: 125) iktidarında 280/893 yılında Türkistan'a düzenlenen askerî hareketler neticesinde Türk meliki ve eşi dâhil on bin kişi tutsak edilerek Semerkant'a götürülmüştür (Vahş, 2006: 41). İbnü'l-Esîr, aynı emirin 291/903 yılında Türkler üzerine saldırılar gerçekleştiren onlardan birçoğunu öldürdükten sonra geriye kalanları tutsak ettiğini belirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: 423).

Türlere yönelik akınlar, İsmâil b. Ahmed'in 295/907 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ahmed b. İsmâil (295-302/907-914) döneminde de devam etmiştir. Müfessir ve Tarihçi Taberî (ö. 310/923), 301/914 yılında düzenlenen akınlarda hem Türk hem de Müslümanların tutsak edildiği hususunda kayıtlar vermiştir (Taberî, 1971: 44). Sâmânîlerin Hazar, Bulgar, Sakâlîbe, Rus ve İskandinav bölgesi ile olan ilişkilerini akınlardan daha ziyade ticaret üzerine geliştirmeye çalışması Doğu İslâm dünyasına batıdan gelen kölelerin nakil işlemlerinin yapılmasına olanak sağlamıştır (Heyd, 1985: 83; Tabur, 2022: 34).

2.2. Bireylerin ve Çocukların Satılması

Eski dönemlerden beri çocukların kendi iradeleri ile köle olarak satılmalarına kanun çerçevesinde izin verilmiştir. Yahudilerin şeriatını incelediğimizde bu tür satışların yapılması mubah olarak görülmüştür. Mısır, Yunan, Roma, bazı Avrupa toplumlarında da Orta Çağ döneminin sonuna kadar cariyeler, kendilerini ve evlatlarını satmışlardır. Doğu İslâm dünyasında ise Tatar ve Sakâlîbe kabilelerine mensup olan tacirler, Ceyhun Nehri'nin doğusunda yer alan Kazvin Nehri üzerinden Mâverâünnehr'e gelerek kadınların ve çocukların terbiyelerini yapıp yüksek fiyatlara satışlarını gerçekleştirmişlerdir. Afrika ve Asya'nın muhtelif bölgelerindeki yoksul gürulardan oluşan bu köleler, aşırı yoksulluk sebebi ile kendilerini ya da evlatlarını satmışlardır (Termanîni, 1979: 41). Türkistan sahasında yaşayan Sakâlîbe, Türk ve Çinlilerden bazıları da maddi imkânsızlıkla mücadele içerisinde oldukları için bu tür satışların yapılmasında bir beis görmemişlerdir (Tabur, 2022: 34). Öyle ki yoksul durumdaki Çinli çiftçilerin çocuklarını sattıklarına yönelik kayıtlar tarafımızca tespit edilmiştir (Termanîni, 1979: 41). İncelenen kaynaklar doğrultusunda siyasî ve iktisadi açıdan Sâmânîler ile Çin arasındaki ilişkilerin ivme kazandığını söyleyebiliriz. Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'in evlatlarından birinin Çinli prenses ile evlenmesi iki taraf arasındaki ticarî ilişkilerin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu dönemde Çin'den gelen köleler, Buhara ve Semerkant'ta kurulan pazarlarda satıldıktan sonra diğer ülkelere gönderilmişlerdir. Nitekim Buhara'nın Çin ile olan ticaretinin eski dönemlere kadar dayandığına dikkat çekmemiz gerekmektedir (Hamûde, 2005: 101).

İslâmiyet öncesi Avrupa'da köle ticaretinin yaygın olduğunu söyleyen Corcî Zeydân, Karadeniz'in kuzeyi ve Tuna Nehri üzerinden hareket eden Sakâlîbe halkının Orta Avrupa'nın güneybatı sahasında yaşayan Slav, Sırp ve Dalmaçyalılar ile yaptıkları mücadeleler neticesinde elde ettikleri esirleri; Fransa, İspanya, Afrika, Şam, Mısır ve Müslümanların hâkimiyetindeki topraklara ticaretini gerçekleştirdiklerini belirtmektedir (Zeydân, 2013: 32-34). Hazarların ülkesinde de köleliğin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. İbn Havkal'ın *Suretü'l-Arz* isimli eserini

bizim açımızdan önemli kılan husus, Hazarlar hakkında kıymetli bilgilere yer vermesidir. Müellifin bu konuda aktardıkları şöyledir: “Hazarlar, Türklere benzemedikleri gibi saçları siyahtır. Kara ve beyaz olmak üzere iki sınıfa ayrılmışlardır. Kara olanlar, esmerliğin yoğunluğu yüzünden Hintli zencileri anımsatıyorlar. Beyaz olanların ise dışı oldukça güzeldir. Bu toplumun sahip olduğu köleler putperesttir. Evlatlarını birbirlerine köle olarak satmayı caiz olarak görmüşlerdir. Ancak Hristiyan ve Yahudilerde bu durum haram olarak kabul edilmiştir. İthal ettikleri köle, bal, balmumu, ipek ve yünlerin ihracatını başka diyarlara yapmışlardır” (İbn Havkal, 1992: 334).

Müslüman tacirler, Hazar topraklarına giderek ticarî eşya ve Türk köleleri satın almışlardır. İbn Havkal ve İstahrî; Hazar ve Sakâlîbe (Slav)’den köleler ile birlikte vaşak, gelincik, kunduz, kakım, sincap, çöl tilkisi ve tavşan derilerinin Türkistan’a geldikten sonra ticaretinin başka ülkelere yapıldığını ifade etmişlerdir (İstahrî, 1927: 305; İbn Havkal, 1992: 398). Makdisî, sadece Sakâlîbe’den kölelerin geldiğini söylemiştir (Makdisî, 1991: 325).

Türk ülkelerine yaptığı seferleri anlattığı seyahatnamesi ile Doğu Avrupa’nın kültür, coğrafya ve tarihinin araştırılmasında mühim rol oynayan İbn Fadlân (öl. 310/922’den sonra), Oğuzların adetlerinden bahsederken onlardan biri hastalandığında ev halkından başka kimsenin yaklaşmadığını; cariyeye ve kölenin evin yakınlarına çadır kurup ölümüne kadar ona hizmet ettiklerini; eğer köle, hasta ya da fakir ise onu bir çöle attıklarını söylemiştir (Hammâd, 1959: 99). İbnü’l-Fakih ise Saîd b. el-Hasan el-Semerkindî’nin Türklerin köle anlayışına dair görüşlerini şöyle aktarmıştır: “Türklerin bir kısmı bedevi (göçebe) oldukları için konar-göçer bir hayata sahiptirler. Bu yüzden İslâm ülkelerinde yaşayan göçebeler gibi bol yağmurun ve otlığın sığıldığı yerleri mesken tutmuşlardır. Hükümdar dâhil hiç kimseye itaat etmeyen bu Türkler, birbirlerine hakaret etmekten ve yağma yapmaktan geri durmazlar. Kadınların ve çocukların esir edilmesi üzerine aralarındaki bazı kabileler onlardan ayrılarak, başka bir kabileye iştirak etmişlerdir. Katıldıkları kabilede esir edilen kadınlara ve çocuklara köle gözüyle baktıkları için onları talep etmezlerdi. Bu Türklerde bir gelenek olarak devam etmiştir” (İbnü’l-Fakih, 1996: 643).

3. Sâ mânîler Döneminde Köle Ticareti

Muhtelif bölgelerden getirilen kölelerin askerî olarak istihdam edilme süreci, Abbâsiler dönemi ile başlamıştır (Usta, 2003, s. 345). Beyaz köle ticaretinin yaygınlaşması askerî ve siyasî ihtiyacın bir sonucudur. Halife, melik ve emirler, muhafız birliklerini güçlü ve itaatkâr olan Türk ve Sakâlîbe kölelerden hazırlamışlardır. Bu ticaretin Türklerin ülkesi, Çin ve Sakâlîbe ile önemli ölçüde gelişmeye devam etmesi, Emir Nasr b. Ahmed b. İsmâil dönemine denk gelmektedir. Kölelerin Sâ mânî Devletine ulaşması eski dönemlerde ticarî güzergâh olarak kullanılan Avrupa ile Asya sahasının kesiştiği noktadaki Kafkasya (القوقاز) Kafkasya üzerinden gerçekleşmiştir (Tabur, 2022: 41). Doğu İslâm dünyasındaki ticarî hayatın yoğun bir şekilde yaşandığını Buhara şehrine gelen tacirlerin gayrimenkul sahibi olmalarından anlamaktayız. Çin başta olmak üzere muhtelif yerlerden gelen kabilelerin muazzam servetler elde ettikleri hususunda kayıtlar mevcuttur. Buhara’da sağlam yapılı ve süslemeleri kaliteli köşkler satın almaları bu durumun bariz bir örneğidir (Hamûde, 2005: 112).

Sâ mânî emirlerinin köle ticaretine verdikleri ehemmiyet emir ve yasakların yer aldığı kanunlarda görülmektedir. Nitekim Ceyhun Nehri’nden Horasan bölgesine kadar olan geniş sahadaki gümrük kapılarında vergilerin alınması mecbur kılınmıştır. Deveye iki, süvarinin taşıdığı eşyalara ise bir dirhem tarifesi uygulanmıştır. Türk köleler için devletten özel izin alınması gerekmektedir. Bu izinlerin masraflarının yetmiş-yüz dirhem arasında olduğu belirtilmiştir. Esir edilen Türk cariyeler için aynı miktar alınmasına rağmen özel izin durumu söz konusu değildir. Evli kadınların nakledilmesinde ise yirmi-otuz dirhem talep edilmiştir (Makdisî, 1991: 340; Barthold, 1990: 258). İbn Havkal, Türklerin yoğun olarak yer aldığı bu ticaretin uzak diyarlara gerçekleştiği hususunda kayıtlar vermektedir (İbn Havkal, 1992: 385). Makdisî de Türkistan’da beşinci bölgede bulunan İsbîcâb şehrindeki (Doğan, Erkoç, 2024: 331-342) Türk kölelerin çokluğuna dikkat çektiği gibi Doğu İslâm dünyasının mühim kazançlar sağladığını belirtmiştir. Öyle ki Horasan’da bir kölenin yıllık haraç miktarının 1012 dirhem olduğunu söylemesi bu hususu destekler niteliktedir (Makdisî, 1991: 325, 340). Târihu Buhârâ isimli eseri ile meşhur olan Tarihçi Narşahî, Sâ mânîler döneminde Buhara şehrinin ödediği verginin 1.168.566 dirhem olduğu yönünde kıymetli bilgiler aktarmıştır (Narşahî, 1993: 56). İbn Fadlân, Buhara ve civarındaki köle alım-satımında “gıtrifiyye” adı verilen sikkenin kullanıldığını söylemiştir (İbn Fadlân, 1959: 79). Bu hususta dikkat çekmemiz gereken diğer bir konu, İbn Havkal gibi İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Türkistan sahasına gelen kölelerin beyaz tenli olduklarını ve siyahi olanların varlığına delalet eden mezkûr bir kayıttan tarafımızca tespit edilememesidir (İbn Havkal, 1992: 385). Coğrafyacı ve Tarihçi Yâkût el-Hamevî’nin eserinde verdiği bilgilerin İbn Havkal’ın aktardıkları ile büyük

oranda benzerlik göstermesinin sebebi, 9. yüzyılın önde gelen seyyahlarını temel kaynak olarak almasıdır (Hamevî, 1977: 46).

Sâmânîler Devletinde sadece emir ve vüzerâ değil, ulema ve şairlerde köle sahibi olmuşlardır. Nitekim Fars dilinin önde gelen şairlerinden biri olan ve Semerkant'a iki fersah (yaklaşık on iki km) uzaklıktaki Bennüc köyünde doğan Ebû Abdullah Muhammed b. Hakîm er-Rûdekî (ö. 329/941) (Sem'ânî, 1977: 192), Sâmânî sarayında elde ettiği servet neticesinde iki yüz köle ve dört yüz adet deveye sahip olmuştur (Avfî, 1903: 6-7). Bu dönemin önde gelen tabip ve filozoflarından biri olan Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925)'nin de hizmetinde cariye ve kölelerin olduğuna dair kayıtlar mevcuttur (Tabur, 2022: 45). Sâmânîlerin idaresindeki saray, meclis ve evlerde sayılamayacak kadar çok cariye ve kölelerin varlığı dikkat çekmektedir. Öyle ki kölelerin ticareti için inşa edilen büyük pazarlardan biri Esvakü'n-Nihase'dir (اسواق النخاسة) (Hacerî, 2015: 162). Bazı tüccarların evlerinde köle sattıkları hususunda kayıtlar da bulunmaktadır. Köle ticaretinin kurulduğu büyük pazarlardan bir diğeri ise Bağdat'taki Dâru'r-Rekîk'tir (دار الرقيق). Yâ'kübî, bu pazarın adını Babu'n-Nehasin (باب النخاسين) olarak zikretmiştir (Yâ'kübî, 2002: 36).

İpek Yolu ve Ceyhun Nehri'ne yakın olan Buhara, ticarî olarak merkezi açıdan önemli bir yere sahiptir. Zengin pazarların olduğu bu şehirde; hayvan sürüleri, kıyafet, köle, tunç ve bakırdan üretilmiş birçok eşyanın satış işlemi gerçekleşmiştir (Kurt, 1997: 74). Buhara'yı bölgelerin anası olarak nitelendiren Kalkaşendî, Sâmânîlerin stratejik konumu yüzünden askerî harekâtların yapılmasına olanak sağladığı için burayı merkez olarak seçtiğini söylemiştir (Kalkaşendî, 1914: 434). Şüphesiz bu durum Buhara'nın iktisadi açıdan önemini arttırmıştır. Nitekim Türk ülkeleri, Çin, Sakâlîbe ve Batı Asya'dan gelen kabilelerin toplanma merkezleri Buhara'daki panayırlardır. Özellikle Sakâlîbe ülkesine mensup olan kölelerin ticaretini yapan kabileler, Hârizm üzerinden Herat, Semerkant, Buhara ve Belh'e gelmişlerdir. Bu dönemde Buhara sarayındaki Türk muhafızların sayılarının artmasındaki temel sebep, Türk kabileleri arasındaki çatışmalardan istifade edilerek beyaz Türk kölelerin satın alınmasıdır (Lombard, 1990: 72-74; Tabur, 2022: 49). Buhara'ya bağlı köylerden biri olan Verzan, köle ticaretinin yapıldığı pazarların başında gelmektedir (Hamevî, 1977: 371). Buhara'da başkentten sonra en büyük şehirlerden biri olarak kabul edilen Tavâvîs sokaklarında da köle satışları yapılmıştır. Öyle ki Fergana ve Şâş başta olmak üzere diğer bölgelerden on binlerce tüccarın geldiği hususunda kayıtlar bulunmaktadır (Ebû'l-Fidâ', t.y.: 489; İbn Havkal, 1992: 403; Narşahî, 1993: 28; İdrîsî, 2002: 495; Lebudî, 2013: 74).

Sâmânîlerin ilk merkezi olan Semerkant'ta da büyük ticaret panayırı kurulmuştur. İbn Havkal'ın Türkistan'daki köle ticaretinin merkezi olarak nitelendirdiği bu şehir için dikkat çekmemiz gereken husus, köle terbiyesinin yapıldığı en büyük pazara sahibi olmasıdır (İbn Havkal, 1992: 407; Metz, 1967: 300). Köle tacirleri ile meşhur olan bir diğer bölge ise Horasan'dır. Horasan halkı, İslâm öncesinden beri Farslı kölelere güvendikleri için yargılama süreçlerinde onlardan istifade etmişlerdir. Ancak Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) döneminde hilafetin merkezi Bağdat'ta arz-talep dengesinin değişmesi ile Türk kölelerin Horasan pazarlarına girmesi köle alım-satım sürecine doğrudan etki etmiştir (Vahş, 2006: 47).

Orta Çağ'da Horasan'da köle ticareti noktasında öne çıkan dört büyük şehir ise; Herat, Nişâbur, Merv ve Belh'tir (Özgüdenli, 2007: 149). Herat'ın doğu ve güneydoğusunda yer alan Gûr (Sıddıquî, 1996: 207) ülkesindeki kölelerin Herat'ta toplandıktan sonra başka diyarlara nakil işlemleri buradan gerçekleşmiştir. İbn Havkal, Gûr şehrindeki kölelerin Herat, Sicistan ve diğer bölgelere gönderildiğini kaydetmiştir (İbn Havkal, 1992: 371). *Hudûdü'l-Âlem* eserinin müellifi de etrafı dağ ve çöllerle çevrili olan bu ülkeye çok sayıda kölelerin geldiğini ifade etmiştir (*Hudûdü'l-Âlem*, 1999: 80). Tarihi Horasan'ın Güney Türkmenistan bölümünde yer alan Serahs'ta (Sayan, 2009: 539) köle pazarlarının olduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır. Horasan halkının köle ticaretini yoğun bir şekilde yaptığı bölgelerin başında Şam, Mısır ve Rum ülkeleri gelmektedir (Tabur, 2022: 54). İbn Havkal, Horasan'daki köleler hakkında şunları söylemiştir: “*Horasan halkı; çok sayıda köle, kıyafet, binek hayvanı ve gıdaya sahip oldukları için ihtiyaç fazlası olanı diğer ülkelere satmışlardır. Türklerin ülkesinde güzel ve kıymetli köleler vardır. Yeryüzünde onların sahip oldukları güzellikleri başka bir köle grubunda görmedim. Horasan panayırlarında cariye ve köleler, üç bin dinara satılmaktadır. Rum ve Müvelledler başta olmak üzere başka bir diyarda bu denli kıymetli kölelerin varlığını duymadım. Ancak sesi güzel ve alet çalmakta hünerli (kabiliyetli) olanlar bu fiyata satılmaktadır. Sâmânîlerin sarayında bu özelliğe sahip kölelerin sayısı oldukça fazladır*” (İbn Havkal, 1992: 376-377).

Köle alım ve satımlarında genellikle dirhem ya da dinar kullanılmıştır. Özellikle Sakâlîbe bölgesindeki tacirler; Hazar başta olmak üzere komşu ülkelerdeki alım-satım işlemlerinde Doğu İslâm dünyasından ithal ettikleri altın ve gümüş sikkeleri, mahalli panayırılarda ise para birimi yerine sincap derilerini tercih etmişlerdir. On sekiz sincap

derisi bir gümüş dirheme tekabüldür (Şaheyn, 2002: 170). H. 2. yüzyılın ikinci yarısında bir kölenin fiyatı yaklaşık olarak iki yüz dirhemdir. Ancak bu fiyatın H. 3./4. yüzyıllara gelindiğinde yükseldiği görülmektedir (Tabur, 2022: 56-57). İbn Hurdazbih'e göre Horasan bölgesini yaklaşık on dört yıl boyunca idare eden devlet adamı Abdullah b. Tâhir'in (ö. 230/844) (Yıldız, 1988: 137-138) hâkimiyetindeki topraklar için Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdat'a gönderdiği haraç miktarı 44.860.000 dirhemdir. Bunlar içerisinde on üç at, iki bin koyun, bin Oğuz kölesi (kıymeti 600.000 dirhem), bin yüz seksen yedi beyaz pamuktan yapılan kerabîs adındaki elbise ve bin üç yüz demir parça yer almıştır (İbn Hurdazbih, 1889: 39). Bir cariyenin fiyatı ise yaklaşık bin dinar olmasına rağmen güzelliğine göre değişkenlik göstermektedir.

4. Kölelerin İthal ve Çeşitleri

Doğu İslâm dünyasındaki kölelerin büyük bir bölümü Bilâdül-Küffâr ya da Dâru'l-Harp olarak bilinen bölgelerdeki tacirler vasıtasıyla getirilmişlerdir. Geriye kalanlar ise savaşlardaki tutsaklardan oluşmaktadır. Çin, Hindistan, Sakalîbe, Hazar ve Türkistan sahası ile doğrudan bağlantının kurulması köle ticaretinin ivme kazanmasını sağlamıştır. Kaynakları incelediğimizde H. 3./4. yüzyıllar, beyaz kölelerin bir araya getirildiği dönem olarak kabul edilmektedir (Tabur, 2022: 61). Beyaz kölelerin ithal edildiği yerler; Türk ülkeleri, Orta Asya bozkır sahası, Hazar, Sakalîbe, Rus ve Bulgar'dır (Metz, 1967: 291). Sind ve Hint ülkelerinde ise kölelerin sayısı oldukça azdır. Arapların Toharistan'da yaşayan Türklerle olan ilk temasları Hz. Ömer döneminde 21/642 yılında İran sahasında yapılan Nihavend Savaşı'ndan sonra Sâsânî Hükümdarı 3. Yazdicerd'in Hilvan'a kaçması üzerine başlamıştır (Belâzûrî, 1987: 424). 3. Yazdicerd'in öldürülmesi (Akyürek, 2013: 86), Türkler ile Arapları ilk defa Horasan ve Mâverâünnehr sınırında karşı karşıya getirmiştir (Taberî, 1971: 293).

Türkistan sahasında başlayan bu mücadeleler neticesinde tutsak edilen kölelerin cinsleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Beyaz Türk kölelerin yoğun bir şekilde geldiği yerlerin başında Türk ülkeleri gelmektedir. Türk kölelerin öne çıkmasındaki sebep; Müslümanların sosyal, iktisadi ve askerî açıdan bunlara ihtiyaç duymalarıdır. Nitekim Muâviye döneminde sarayın muhafız alayı Türklerden oluşturulmuştur. Abdülmelik b. Mervân'da (ö. 86/705) sarayda fitnelere sebebiyet verenlerin kontrol altına alınmasında Türk kölelerin desteğini almıştır (Tabur, 2022: 62). Ramazan Şeşen, Türkler arasında ilk Müslüman olanların köleler ve mevaliler olduğu hususunda ileri sürdüğü görüşünü Taberî'nin Arapların ele geçirdiği yerlerde yerli halktan muhafız birlikler teşkil ettiği yönündeki kaydını delil göstererek desteklemeye çalışmıştır. Taberî'nin aktardıklarına göre Ubeydullah b. Ziyâd, Buhara'nın fethinden sonra, Basra valiliği kendisine tevdi edildiğinde beraberinde yerli halktan teşkil ettiği iki bin kişilik okçu birliğini götürmüştür. Bunlar arasında Türklerinde olduğu ve Ubeydullah b. Ziyâd'ın yanında Reşid et-Türki adında bir kölenin yer aldığı ifade edilmiştir (Câhiz, 1988: 28). Türklerin devletin muhtelif kademelerindeki yükselişleri Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde de devam etmiştir. Sâmanî emirleri savaş ya da satın alarak sahip oldukları köleleri hilafetin merkezi Bağdat'a göndererek halifelere hediye olarak takdim etmişlerdir. Nitekim Emir İsmail b. Ahmed'in Mu'tasım-Billâh'a gönderdiği hediyeler içerisinde Hazar ve Türklerden oluşan toplam elli iki kölede yer almıştır (Zübeyr, 1959: 42).

Türk kölelerin tedarik edildiği ikinci bölge olarak Hazarların ülkesi öne çıkmaktadır. Müslüman tacirler, gemiler vasıtasıyla Kazvîn Denizi'nin kuzeyindeki ülkelerde güvenli bir şekilde ticaret yaptıkları gibi Hazarlı tüccarlarda kafileler halinde Hârizm Gölü üzerinden Türkistan ve Bağdat'a kadar açılmışlardır. Hazar bölgesinin başkenti İtil şehrine giderek burada satın aldıkları köleleri Türkistan'daki köle pazarlarına getirmişlerdir (*Hudûdü'l-Âlem*, 1999: 141). Nitekim Câhiz; Bağdat'a köle, carie, kalkan, miğfer ve yumurtanın Hazar'dan geldiğini söylemiştir (Câhiz, 1994: 28). Hârizm'in başkenti Kurkanc'ın Oğuzların ticarî merkezi olduğunu söyleyen İstahrî; kafilelerin Horasan, Cürcan ve Hazar'a buradan gittiklerini belirtmiştir (İstahrî, 1927: 299). Hârizm bölgesinin batısında yer alan Hazar Denizi, Hârizm'i doğu ve kuzeydeki Türk kabileleri ile bağlantıyı sağlayan tek denizi yoludur. Ancak bu yolun ticarete kapalı olması nedeniyle kaynağı Rusya'ya kadar dayanan (Erkoç, 2023: 153) ve İbn Havkal tarafından Rus Nehri olarak nitelendirilen İtil (İdil) Nehri'nde (İbn Havkal, 1992: 327) gerçekleşmiştir. Böylece Rus, Bulgar, Berdaras ve Hazar üzerinden Avrupa'daki köleler başta olmak üzere çeşitli ürünler Türkistan ve Horasan'ın güneyine getirilmiştir (Lebudî, 2013: 230; Meymûnî, 2002: 265).

Doğu İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde kurulan pazarlardaki Sakalîbe, Hazar, Peçenek, Ermeni ve Rum cinsindeki köleler; Azerbaycan, Ermenistan ve Rân bölgesine nakledilmişlerdir (*Hudûdü'l-Âlem*, 1999: 119). Köle pazarlarında Türklerin sayısının fazla olması Türk şehirlerinin yakınlığından dolayıdır. Nitekim Hamevî, ihtiyacı karşılayacak kadar Türk kölelerin olduğuna dikkat çekmiştir (Hamevî, 1977: 46). Türkistan sahasında İsbîcâb ve Fergana şehirleri de kölelerin ihraç edilmesi noktasında öne çıkmışlardır. Uşrûsene'de ise düz arazilerin ve

akarsuların bulunduğu Dizek şehri köle ihracatında tanınmıştır. Semerkant ile Uşrûsene arasında köprü görevi gören bu şehirde çok sayıda kervansaray vardır (İbn Havkal, 1992: 414; İstahrî, 1927: 327; Hamevî, 1977: 443). Bunlar içerisinde en ihtişamlı olan iki fersah uzaklıktaki (yaklaşık on iki km) Hadyeser'dir (İbn Havkal, 1992: 414). Hârizm halkından ise Türk kabileleri ile beyaz kölelerin ticaretinin yapılmasında Ebû Saîd Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Celâbî adında bir kişinin sorumlu olduğu belirtilmiştir (Halef, 2014: 293).

Beyaz kölelerin ithalinin yapıldığı mühim bölgelerden biri Sakalîbe ve Rus ülkeleridir. Slav cinsinden olan kölelerin pazarlara girmesi Bizanslılar ile kurulan ilişkiler neticesinde gerçekleşmiştir. Müslümanlar, bu bölgedeki köleleri yakın olması yüzünden Endülüs'ten ithal etmişlerdir (İbn Havkal, 1992: 106; Zeydân, 2013:33-34). Nitekim İbn Havkal, Endülüs'ten Horasan ve diğer bölgelere çeşitli eşyaların gittiğini; bunlar içerisinde ağırlıklı olarak köle ve cariyelerin yer aldığını; Galiçya ve Fransız esirlerin hadım edildikten sonra Sakalîbe'den gürûhlar halinde Endülüs'e gönderildiklerini kaydetmiştir (İbn Havkal, 1992: 105-106). İbn Hurdâzbih'in eserinde de İbn Havkal ile aynı doğrultuda kayıtlar söz konusudur (İbn Hurdâzbih, 1889: 92). Endülüs Emevî Devleti'nde yirmi bir yaşında tahta çıkan 3. Abdurrahman (300-350/912-961) döneminde Kurtuba'daki cariyeye sayısı 6.300, başkent Kahire'deki Fâtımîler sarayında ise 12.000 civarındadır. Ayrıca Bağdat ve Kurtuba'daki cariyelerin nahiv, şiir, dans, nağme ve müzik aletleri çalma yönünde eğitim görmeleri için medreseler inşa edilmiştir. 10. yüzyılda Endülüs bölgesindeki siyahi cariyelerin aruz ve nahiv ilminde öne çıktıkları hususunda mezkûr kayıtlar tespit edilmiştir (Lombard, 1990: 289). Diğer taraftan Kurtuba, Toledo ve Pechina'da kurulan pazarlarda hadım edilmiş Slav köle satışları da yapılmıştır. Sâmânîlerin Sakalîbe ile olan ticaretinin gelişmesinde dinî ve diplomatik ilişkiler mühim rol oynamıştır (Şaheyn, 2002: 164, 168). Nitekim Hümeyrî; Müslüman, Yahudi ve Türk tacirlerin Ermenistan yolu üzerinden Sakalîbe'nin en büyük şehirlerinden biri olarak kabul edilen Türklerin ülkesine yakın bir konumdaki Berağ şehrine gelerek ticaret yaptıklarını söylemiştir (Ebû Ubeyd, 2003: 253; Hümeyrî, 1984: 86). İbn Havkal, ihracatta en önemli gelir kaynağı köle olan Sakalîbe için şunları söylemiştir:

“Bu bölge oldukça uzun ve geniştir. Okyanustan Körfez'e oradan Yecûc Mecûc'lerin ülkesine kadar sınırları uzanmaktadır. Batı hudutları Etrabzandan Konstantiniyye'ye kadar devam etmektedir. Onların nahiyeleri ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan güney tarafında olan kısmı Horasanlılar kendilerine bağlamışlardır. Galiçya, Fransa, Lombardlar (İtalya) ve Kalabriya'ya kadar uzanan kuzeydeki yerler ise Endülüslerin kontrolü altındadır. Bu bölgeden çok sayıda esirler temin edilmektedir” (İbn Havkal, 1992: 106).

Dikkat çekilmesi gereken husus, Sakalîbe'deki beyaz kölelerin Asya ve Afrika'nın muhtelif bölgelerinde kurulan pazarlara getirilmesinde Yahudilerin rolünün yadsınamayacak kadar mühim olmasıdır. Yahudiler; Merv, Nişâbur, Rey, Belh, Buhara ve Semerkant, Sakalîbe'den ithal edilen kölelerin kurulduğu en büyük pazarlara sahiplerdir. Kaynakları incelediğimizde Hindistan'ın alt kıtasında tarihi bir bölge olan Sind ülkesinden de kölelerin Gazne ve Kabil üzerinden geldiğini görmekteyiz (Lombard, 1998: 71; Şaheyn, 2002: 167).

İbn Havkal, Hintli cariyelerin varlık içerisinde olan efendileri ölüp yakıldığında kendi rızalarıyla yakılmak istediklerini; bu ritüelin Ruslar, Gana ve Küğa halkı tarafından da yapıldığını dile getirmiştir (İbn Havkal, 1992: 336). Sind ve Hindistan'daki tacirler, Himalaya ve Hindikuş Dağları üzerinden Tibet platosu ile Sind Nehri'nin döküldüğü yerden kara yolunu takip ederek Fars ve Sicistan'ı geçtikten sonra Kabil ve Gazne'ye ulaşmışlardır. Hindikuş üzerinden Türkistan'a getirilen köleler Belh ve Semerkant'taki pazarlarda satılmışlardır. Eski dönemlerde Fars ve Hind arasındaki kara yolu güzergâhın oldukça meşakkatli olması ticarî malların taşınmasında güçlüklerin yaşanmasına yol açmıştır (Lombard, 1998: 267; Heyd, 1985: 19-20; Tabur, 2022: 75-76). İbn Badlân seyahatnamesinde beyaz tenli olan Mağrib halkından köle edilenlerin pınar gibi beyaz, vücutlarının verimli, seslerinin saf, saçlarının uzun, hastalıklarının az, yüzlerinin güzel, ahlaklarının ise mümtaz olduğunu söylemiştir (İbn Badlân, 2001: 372).

5. Kölelerin Fonksiyonu

Kölelerin siyasî hayattaki rolleri incelendiğinde, bunların halife, emir ve meliklerin muhafızlığını üstlenmelerindeki sebep, Arapların güvenlik noktasında zayıf olmalarıdır. Türklerin ilk İslâm hanedanlığı döneminde askerî ve siyasî açıdan önemli görevler üstlendiklerini söyleyebiliriz. Nitekim Emevîlerin son Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr (ö. 131/748), H. 121/738 yılında Fergana Meliki ile yapılacak sulh görüşmelerine Cürcan Prensi Süleyman b. Sûlh'u göndermiştir (Taberî, 1971: 177; Gibb, 2005: 108). Abbâsî ihtilal hareketlerinin öncülerinden bazıları da Türklerden oluşmaktadır. Öyle ki Ebû Müslim-i el-Horasânî'ye sadık olanlar arasında Tarhan el-Cemmâl adında bir kişinin olduğu belirtilmektedir (Câhiz, 1988: 28).

Devlet ricali, hizmet ve bağlılık noktasında itaatkâr oldukları için cariyeler ve kölelerin Türklerden olmasını istemişlerdir. İbn Havkal, bu hususta şunları kaydetmiştir: “*Halifeler, kendisine hizmet edenlerin itaatkâr olmasını istedikleri için Türklerden seçmişlerdir. Görünümleri, elbiseleri ve askerî kıyafetleri ile halifenin maiyeti oldular. Dâru'l-Hilafet'e eski dönemlerden beri belli başlı askerî ricaller, Fergana ve Türklerden gelmektedir. Buharhahuzah, Uşrûsene'den Afşin, İbn Ebî's-Sâc, Semerkant'tan el-Ehşâz, Soğd'dan Merzüban b. Keysüfâ, Uceyf b. Anbese gibi üst düzey emirler, hilafet ordusunda görev almışlardır*” (İbn Havkal, 1992: 388).

Nizâmülmülk, Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde Türk kölelerin sayısının çokluğu yüzünden (yaklaşık yedi yüz bin) evler imar edildiğini ve onlar gibi hayırla hizmet eden başka bir gürûhun olmadığını belirtmiştir (Nizâmülmülk, 2012: 87). Sâmanîler Devleti'nde ise kölelerin devlet kademesindeki emirlerin muhafızlığını yapmaya başlaması Emir İsmail b. Ahmed dönemine denk gelmektedir. Nizâmülmülk, Sâmanî sarayındaki bir Türk kölenin yetiştirilmesini şöyle anlatmaktadır. “*İlk sene köle piyade olarak seyislik hizmetini görürdü; ata bindiği takdirde şiddetle cezalandırıldığından gizli binmeye cesaret edemezdi; bu müddet zarfında zendânî kumaştan elbise giyerdi. Bir sene sonra hâcib, çadır komutanının izni ile kendisine basit takımlı bir Türk atı verirdi. Üçüncü yıl karâcûr denilen bir kemer; dördüncü yıl savaş atına binmek için sadak (sırt çantası) ve ok kılıfı, beşinci yıl bir eyer, tezyinatlı bir gem, daha iyi cinsten elbise ve bir topuz; altıncı yıl ise merâsim elbisesi; yedinci yıl Visâk-başı (çadır kumandanı), rütbesi verilirdi. Visâk-başı memuriyetinin işareti gümüş işlemeli siyah bir keçe külah ile Gencî elbisedir. Sırayla Hayl-başı ve Hâcib rütbelerine kadar yükselirdi*” (Nizâmülmülk, 2012: 144-145; Barthold, 1990: 244-245).

Ordunun büyük bir çoğunluğu emirlerin köleleri ve onların babalarından teşekkül edilmiştir. Satın alınan ve saray-ordu sistemine entegre edilenler, askerî köleler (er-Rekikü'l-Askerî الرقيق العسكري) olarak isimlendirilmiştir. 9. yüzyılda Mısır ve Suriye'de hüküm süren Tolunoğulları (255-292/868-905) (Özkuyumcu, 2012: 233-236) döneminde Mısır'ın başşehri Fustat'taki hanedana ait orduda yirmi dört bin Türk, kırk bin Sudanlı, Kurtuba'daki Endülüs Emevî Devleti'nde ise on binlerce köle bulunmaktadır. Devletin siyasî ve sosyal hayatında mühim rol oynayan köleler, ilerleyen süreçlerde devletin üst kademelerinde yer almışlardır. Nitekim siyahi bir köle olan ve saraya alındıktan sonra hadım edilen İhşîdî Hükümdarı Ebû'l-Misk Kâfûr İhşîdî bu duruma bariz bir örnektir (Lombard, 1990: 290).

İlk dönem İslâm devletlerinde orduda, idarede ve sarayda çalıştırılmış, Arapçadaki karşılığı oğlan, uşak ve hizmetçi anlamındaki “*غلمان*” gulâmların sayıları da bir hayli fazladır. Bunlar, Emir'in Çocukları anlamındaki (Fetayânü'l-Emîr الفتیان الأمير), bazen de Emir'in Mevalisi (Mevâlîyyü'l-Emîr موالى الأمير) olarak isimlendirilmiştir. Beyhakî, eserinde Sâmanî Emiri Nûh b. Nasr'ın gulâmlarını (el-Gilmânü'l-Hâmidîyyîn الغلمان الحميديين) ve (el-Gilmânü's-Sedîdiyyîn السديديين) şeklinde kaydetmiştir (Beyhakî, 1999: 708; Tabur, 2022: 82). Köleler, saray içerisinde muhtelif vazifeler üstlenmişlerdir. Nitekim Emir Nasr b. Ahmed'in kölesi, yemek ve şarap sunmanın yanı sıra Sâmanî emirini 301/914 yılında yapılan biat etme törenine başının üzerinde çıkarmıştır (Gerdizî, 2006: 212). Beyhakî, bu törende Nasr b. Ahmed'in sekiz yaşında olduğunu ve çocuk yaşta tahta geçtiğini ifade etmiştir (Beyhakî, 1999: 110). Saraydaki gulâmlar genellikle Türklerden oluşmaktadır. Kaynaklar, Emîr Ahmed b. İsmâil'in 301/914 yılında kendi Türk gulâmları tarafından öldürüldüğü hususunda kayıtlar vermektedir. Kölelerin evlenme süreçlerini incelediğimizde nikâhlanmalarına müsaade edilmemesine rağmen istisnai durumların olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki Saffârî Emîri Amr b. Leys'in (ö. 289/902) Türk gulâmlarından biri olan Sübkerî, Nasr b. Ahmed'in ordu komutanı Ahmed b. Sehl'in kız kardeşi Hafsa ile izdivaç gerçekleştirmiştir (Gerdizî, 2006: 214; Tabur, 2022: 88).

Sâmanî emirleri, kendilerine hizmet eden kölelerine hüsn-ü muamelede bulunmuşlardır. İbnü'l-Esir, bu hususta Horasan ve Mâverâünnehr hâkimi Emîr Nasr b. Ahmed'in yaşadığı bir olayı şöyle anlatmaktadır: “*Hizmetçilerinden biri kıymetli mücevherlerinden bir tanesini çalıp, on üç bin dirhem karşılığında bir tüccara satmıştır. Daha sonra tüccar, emirin huzuruna gelerek nefis bir mücevher satın aldığını ve bunun sultanlardan başka kimseye layık olmayacağını söyleyerek ona takdim etmiştir. Emir, çalınan mücevherin olduğunu görünce fiyatını ve kimden aldığını sormuş, tüccarda satın aldığı hizmetçiye ve fiyatı söylemiştir. Bunun üzerine emir, tüccara bedelinden iki bin dirhem daha fazla ödedikten sonra hırsızlık yapan kölesini huzuruna çağırıp ona nasihatler vermiştir*” (İbnü'l-Esir, 1987: 174).

Cariyelerin görevi ise saraylarda ve zenginlerin evlerinde temizlik, yemek pişirmek ve kadınların güvenliklerini sağlamaktır (Tabur, 2022: 86). Daha önce ifade edilen Bağdat ve Kurtuba'daki cariyelerin eğitilmesi için inşa edilen medreseler; bu minval üzerine Buhara, Semerkant ve Hârizm'de de kurulmuştur. Medreselerde eğitimlerini tamamlayan cariyeler; yüz, beş yüz ve bin dinar aralığında satılmışlardır. Şarkı ve nağmelerin öğretilmesi

noktasında en meşhur yerin Basra ve Bağdat olduğu belirtilmiştir (Zeydân, 2013: 36; Tabur, 2022: 90). Bağdat'ta şarkı söylemeyi meslek olarak icra eden cariyelerin sayısı yaklaşık dört yüz altmış civarındadır (Surûr, 1976: 171). Beyaz kölelerin iktisadi hayattaki durumları ele alındığında ten renkleri yüzünden ziraî işlerde ırgat olarak çalışmaları uygun görülmemiştir. Bu yüzden pamuk ve şeker kamışı gibi mahsullerin toplanması için Doğu Afrika sahillerindeki Sudanlı siyahi köleler ithal edilmiştir. Ancak yüksek tabakadaki devlet ricali ve ileri gelenler, genellikle köleleri ten renkleri gözetilmeksizin tarım ve maden ocaklarında çalıştırmışlardır (Lombard, 1990: 186; Lombard, 1998: 256; Tabur, 2022: 92). Sonuç olarak Sâmânîler toplumundaki köleler, genellikle askerî ve siyâsî hayatta mühim rol oynamalarına rağmen iktisadi hayatta faal olarak yer almamışlardır.

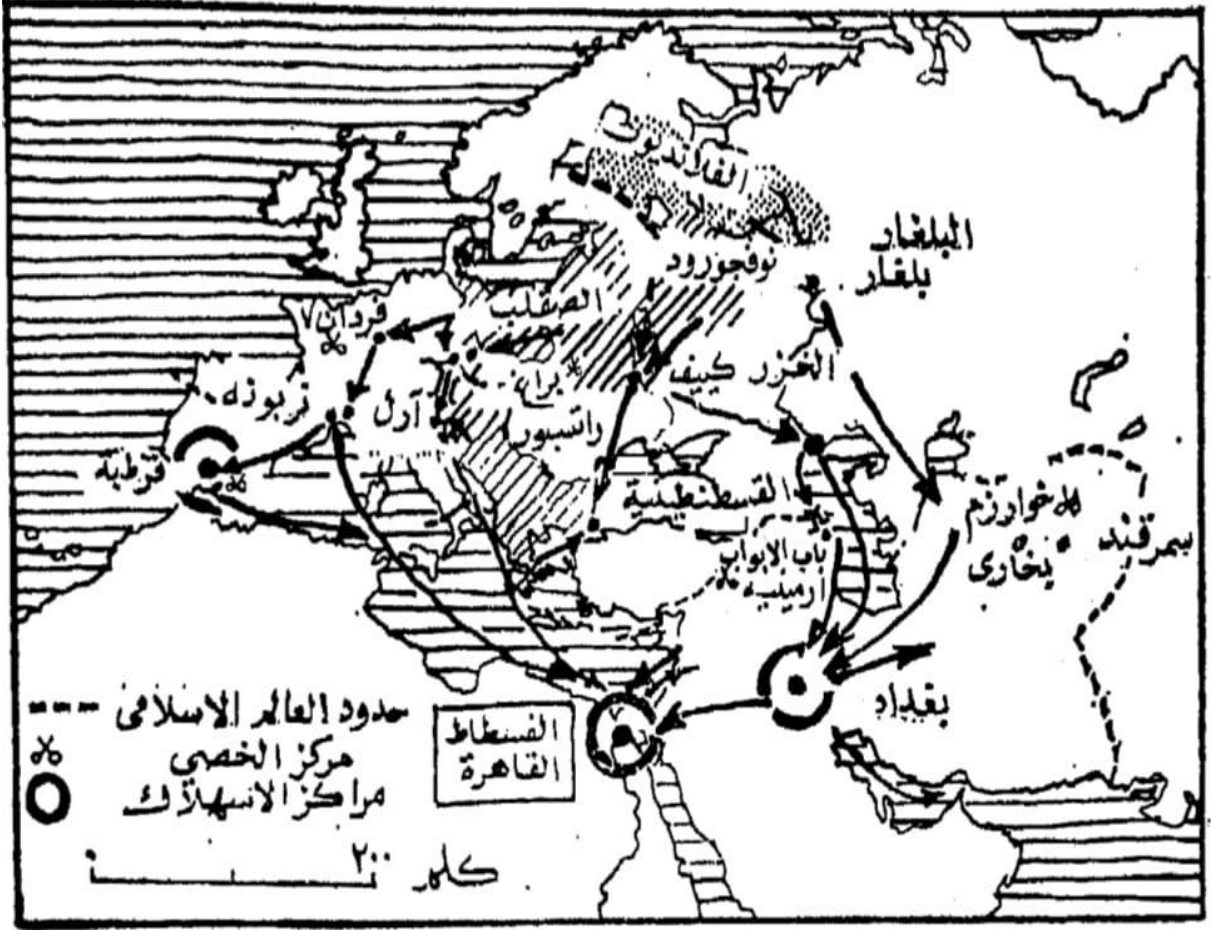
6. Tartışma ve Sonuç

Arap yarımadasında Cahiliye döneminden beri devam eden kölelik müessesesi, Emevîler ve Abbâsîlerin yönetiminde ivme kazanmasına rağmen esas ticarî mahiyetinin Horasan ve Mâverâünnehr sahasındaki Sâmânî iktidarıyla başladığı tespit edilmiştir. İslâmiyet'in Müslüman olanların köle edilmesini yasaklaması, muhtelif ülkelere akınlar yapılarak çok sayıda erkek köle ve cariyelerin ele geçirilip Doğu İslâm dünyasındaki pazarlarda satışlarının gerçekleştirilmesine sebep olmuştur. Sâmânîler döneminde köle nakil işlemleri Mâverâünnehr, Horasan, Hârizm, Hindistan, Çin, Türk ülkeleri, Sakâlîbe, Irak, Şam ve Arap yarımadası (Arabistan)'dan diğer bölgelere kadar yapılmıştır. Bu durum, Mâverâünnehr sahasındaki Semerkant, Buhara ve Hârizm gibi şehirlerin birer merkez olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Türkistan dışında Horasan bölgesi de köle ticaretinin yoğun şekilde yapıldığı yerlerden biridir. Herat ve Serahs gibi şehirlerde toplanan kölelerin ticareti Mısır, Şam ve Rum ülkelerine gerçekleşmiştir.

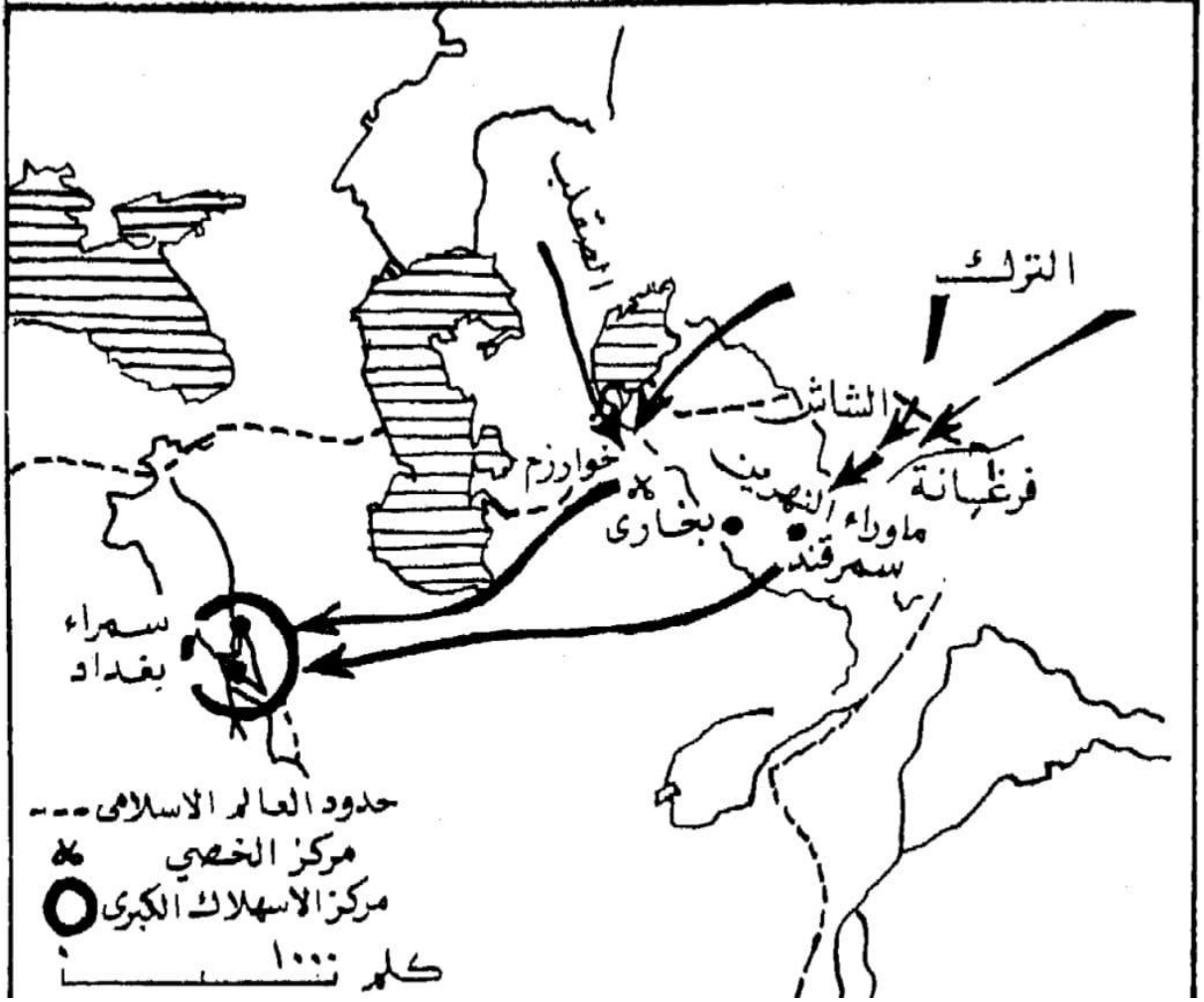
Doğu İslâm dünyasında savaşıardan elde edilen kölelerin sayıları yadsınamayacak kadar fazladır. Hz. Ömer dönemi ile başlayan Arap akınlarının temelinde "İ'lây-i Kelimetullah" gayesi olduğu gözüktü de doğrudan bu sebebin kabul edilmesi mümkün değildir. Nitekim Emevîler, Abbâsîler ve Sâmânîler döneminde Türkistan sahasına yönelik yapılan akınlar neticesinde çok sayıda erkek köle ve cariyelerin tutsak edilerek pazarlarda satışa çıkartıldığı ya da emirlerin/vezirlerin sarayında onlara hizmet etmeye mecbur bırakıldığını net bir dille ifade edebiliriz. Öyle ki beyaz kölelerin istihşâlinin incelendiği bu çalışmada iradeleri elinden alınan kadınlara tenlerine ve güzelliklerine göre fiyatların biçilmesi onlara İslâm adabını öğretilmesini boşâ çıkardığı sonucuna ulaşılmıştır. Hak din olan İslâm'ın ve peygamberinin öğretisi insanların ancak kardeş olduğudur. İslâm devletlerinin ve tebaasının bu gaye içerisinde olmadıklarına yönelik oluşan kanaati destekleyen bir diğer husus, Nûr Suresi 22. ayette yoksullara yardım edilmesine dikkat çekilmesidir. Ancak yapılan bu çalışmada; Müslümanların, Afrika ve Asya'nın muhtelif bölgelerindeki yoksul gürulardan oluşan kölelerin aşırı yoksulluk sebebi ile kendilerini ya da evlatlarını satmalarını bir beis olarak görmemeleri davalarına ters düştükleri sonucuna ulaşılmaması sağlamıştır. İnsanlar sadece Allah'ın kulu olmasına rağmen İslâm dünyasında köle ticaretinin ivme kazandığı ve hilafetin merkezlerinde bu ticarete yönelik pazarların inşa edildiği ortaya koyulmuştur. Türk kölelerin toplandığı yer olan Bağdat'ta bu amaç doğrultusunda kurulan tespit edilen pazar Dâru'r-Rekîk'tir. Türkistan'ın muhtelif yerlerinde kabileler halinde yaşayan Türkler içerisinde zayıf durumda olan genç yaştaki çocukların tacirler tarafından Horasan, Hindistan ve Irak'ta köle olarak satıldıkları bu çalışma ile ortaya koyulmuştur. İlginç olan şudur ki Bağdat'ın halifeler ve devlet adamları tarafından ilim ve kültürün yanı sıra köle ticaretinin yapıldığı bir merkeze dönüşmesidir. Öyle ki Horasan'dan hilafet merkezine gönderilen haracın büyük bir bölümünü kölelerin oluşturduğu bu çalışmanın sonucunda tespit edilmiştir. Hâlbuki İslâm dinî köle ve cariyelik meselesini teşvik etmemesine rağmen köle ihtiyaçlarını gidermek gayesinde olan Müslümanlar, İslâm devletlerinin dışındaki ülkelere yönelmeye başladıkları gibi Hârizm'in başkenti Kurkanc'ta Türkistan'ın en büyük köle pazarını kurdukları sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlık aşamasında imkânlar dâhilinde detaylı bir kaynak taraması gerçekleştirilmiştir. Ana kaynaklar dışında Türkiye'de köleliğe yönelik tespit edebildiğimiz çalışmalar tetkik edilmiş olup çalışmamızla bağlantılı olanlardan istifade edilmeye çalışılmıştır.

Ekler



Şekil 1. Sakalibe bölgesindeki kölelerin ticaret güzergâhını gösteren harita (Lombard, 1990: 296).



Şekil 2. Fergana,    , Semerkant, Buhara ve H r zm bölgesindeki Türk köle ve cariyelerin BaĒdat ve Samarra şehirlerine ticaretini gösteren harita (Lombard, 1990: 297).

Kaynaklar

- Âbidîn, M. E. (1996). *el-Kavlü 'l-vesîk fî emrî 'l-rekîk*. (Thk. Muhammed Kerim Racih). Dimaşk: Dâru'l-Beşâir.
- Ahmet A. (2019). Kâfûr, Ebû'l-Misk. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek-2, 1-2, ss.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akyürek, Y. (2013). Emevîler dönemi fetih politikası ve Mâverâünnehr'in fethi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 85-115.
- Avfî, N. M. (1903). *Lübâbü 'l-elbâb*. II. (Neş. Edward G. B.). London-Leiden: Matbaatu Beril.
- Aydın, M. Â., Hamîdullah, M. (2002). Köle. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, 237-246, ss.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*. (Çev. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Belâzûrî, E.H. (1987). *Fütûhu 'l-büldân*. Basım Yeri Yok: Müessesetü'l-Maârif.
- Beyhakî, E. F. (1999). *Târîhu Beyhakî*. (Çev. S. Neşet, Yahya el-Hişab). Kahire: Mektebetü'l-Encülü'l-Mısıriyye.
- Câhiz, E. O. (1988). *Fezâilü 'l-etrah*. (Çev. Ramazan Şeşen). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Câhiz, E. O. (1994). *Kitâbü 't-Tebessür bi 't-ticâre fî vasfî mâ yustezraf fî 'l-büldân mine 'l-emptiati 'r-refî'a ve 'l-a'lâki 'n-nefise ve 'l-cevâhirü 's-semîne*. (Thk. Seyyid Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tûnusî). Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Dağır, N. A. (2009). Melâmihü mine 'l-hayâtî 'l-içtimaiyyet fî Mâverâünnehr hatta ahdî devletü Sâmânîyye. *Mecelletü Merkezî Dirasetü 'l-Kûfe*, 13, 101-131.
- Doğan, O. Erkoç, M. (2024). Türkistan'da Müstakil Bir Kent: İsbicâb'ın Siyasî, Sosyal ve İlmi Hayatı (8.-10. Yüzyıl). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 331-342.
- Duman, M. Z. (2011). İslâm'ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, 2011, 1-54.
- Ebû Ubeyd, A. A. (2003). *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*. I. (Thk. Cemal Talebe). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ebû'l-Fidâ', M. M. (t.y.). *Takvîmü 'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Erkoç, M. (2023). *Arapça kaynaklara göre fethinden X. yüzyıla kadar Hârizm bölgesi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- Gerdîzî, E. S. (2006). *Zeynü 'l-ahbâr*. (Trc. Afâf Seyyid Zeydân). Kahire: Meclisü'l-A'lâmi li's-Sekâfet.
- Gibb, H. A. (2005). *Orta Asya'da Arap fetihleri* (Çev. Hasan Kurt). Ankara: Çağlar Yayınları.
- Hacerî, İ. (2015). *el-İnsanü 'l-karvestî*. Riyad: Mecelletü'l-Arabiyye.
- Halef, M. M. (2014). *Bilâdü Mâverâünnehr fî 'l-âsrî 'l-Abbâsî*. Kahire: Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmetü li'l-Kitâb.
- Hamevî, E. A. (1977). *Mu'cemü 'l-büldân*. II, V. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Hamûde, A. H. (2005). Esvakû Buhara fî 'l-asrî 's-Sâmânî. *Mecelletü 'l-Mecme'a el-İlmi 'l-Mısıri*, 80(80), 75-122.
- Heyd, W. (1985). I. *Târîhu 't-ticareti fî 'ş-şarkî 'l-ednâ fî 'l-usurî 'l-vustâ* (Thk. İzzeddîn Fude). Basım Yeri Belirsiz, Hey'eti'l-Mesruyyeti'l-İşametü'l-Kütüb.
- Hudûdü 'l-Âlem Mine 'l-Maşrîk ve İla 'l-Mağrib* (1999). Kahire: Dâru's-Sekafiyye.
- Hümeiryî, M. A. (1984). *er-Ravdü 'l-mî'tar fî haberî 'l-aktar* (Thk. İhsan Abbâs). Beyrut: Mektebetü Lübnân.
- İbn Badlân, E. H. (2001). *Risaleti fî şerî'r-rekîk ve taklîbü 'l-abid (Nevadîrü 'l-Mahdudat)* (Thk. Abdusselam Harûn). Kahire: el-Hey'etü'l-Amme li Kusûrî's-Sekafe.
- İbn Fadlân, A. R. (1959). *Risaleti ibn Fadlân* (Thk. Samî ed-Duhân). Dimaşk: Matbâatü'l-İlmî'l-Arabî.
- İbn Havkal, E. K. (1992). *Suretü 'l-arz*. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât.
- İbn Hurdâzbih, E. K. (1889). *Kitâbü 'l-mesâlik ve 'l-memâlik*. Leyden: Matbâatü Beril.
- İbn Manzûr, E. F. (t.y.). *Lisânu 'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbnü'l-Esir, E. H. (1987). *el-Kâmil fî 't-târih*. VI, XI. (Thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullah el-Kadî). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Fakîh, E. A. (1996). *Kitâbü 'l-büldân*. (Thk. Yusuf el-Hâvî). Beyrut: Alîmü'l-Kütüb.
- İdrîsî, E. A. M. (2002). *Nuzhetü 'l-muşţâk fî ihtirâkı 'l-âfâk*. I. Kahire: Mektebetü's-Sekafetî ed-Dinîyye.
- İstahrî, E. İ. (1927). VI, XI. *Kitâbü 'l-mesâlik ve 'l-memâlik*. Leyden: Matbâatü Beril.
- Kalkaşendî, E. A. (1914). *Sibhü 'l-a 'şâ fî sinâ 'ati 'l-inşâ*. IV. Kahire: Matbâatü'l-Emirîyye.
- Kurt, H. (1997). *Emevî ve ilk Abbâsî halifeleri döneminde Buhara Bölgesi (53-232/674-847)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Lebudî, H. M. (2013). *Kıyamü devletü şahhat Hârizm*. İskenderiyye: Müessesetü Şebâbü'l-Camiât.
- Lombard, M. (1990). *el-islâm fî mecdihî 'l-evvel*. (Trc. ve Thk. İsmail Arabî). Mağrib: Menşûratu Dâru'l-Afak el-Cedîd.
- Lombard, M. (1998). *el-Cuğrâfiyyeti 't-târihiyye li 'l-âlemi 'l-İslâmi*. (Trc. Abdurrahman Humeyd). Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- Makdisî, E. A. (1991). *Ahsenü 't-tekâsîm fî ma 'rifeti 'l-ekalîm*. Kahire: Mektebetü Metbulî.

- Metz, Â. (1967). *el-Hadaratî'l-İslâmiyye fi'l-karnî'r-rabi' el-hicrî*. I. (Arp. Çev. Muhammed Abdülhadi Ebû Reyde). Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arab.
- Meymûnî, F. H. (2002). Devletü Me'mûnîyyin fi İklîmî Hârizm. *Camiatü'l-Ezher Mecelletü Külliyyetü'l-Lûğatî'l-Ârabiyye*, 31, 169-347.
- Narşahî, E. B. (1993). *Târîhu Buhârâ* (Çev. Emin Abdülmecîd Bedevî, Nasrullah et-Tirazî). Kahire, Dâru'l-Maârif.
- Nizâmülmülk, E. A. (2012). *Siyâsetnâme*. (Arp. Çev. Yûsuf Hüseyin Bekkâr). Ürdün: Matbaatü's-Sefir.
- Özdemir, M. N. (2010). İnsan Hakları Bağlamında Hz. Peygamber'in Köleliğe Yaklaşımı. *Bilimname*, 19, 75-98.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Nîşâbur. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, 149-51. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özkuyumcu, N. (2012). Tolunoğulları. *İslâm ansiklopedisi* (C. 41, 233-236, ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sayan, Y. (2009). Serahs. *İslâm ansiklopedisi* (C. 36, 539-542, ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sem'ânî, E. S. (1977). *el-Ensâb*. VI. (Thk. Abdürrahman el-Yemânî). Hindistan: Dairatü'l-Maârifî'l-Osmanîye.
- Siddîquî, I. H. (1996). Gurlular. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, 207-211, ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Strange, G. L. (1954). *Büldânü'l-hilâfeti's-şarkıyye*. (Çev. Beşir Fransız, Korkis Avad). Bağdat: Matbaatü'l-Irak.
- Surûr, M. C. (1976). *Târîhu'l-hadaratî'l-İslâmiyye fi's-şark*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arab.
- Şaheyn, S. (2002). el-Alâkatu't-Ticarîyye beyne Bilâdü's-Sakâlibe ve'l-Arab. *Mecelletü Merkez el-Vesaik ve'd-Dirâsetü'l-İnsaniyye* 4, 155-193.
- Taberî, E. C. (1971). *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. V, VI, VII, XI. (Thk. Muhammed Ebû'l-Fâdıl İbrahim). Beyrut: Dâru'l-Maârif.
- Tabur, A. İ. (2022). *er-Rekîk fi'd-Devleti's-Sâmânîyye (261-389/874-999)*. Kuveyt: Camiatu'l-Kuveyt-Mecelis en-Neşru'l-İlm.
- Termanîni, A. (1979). *er-Rûk mâdiyyuhû ve hadiruhû*. Kuveyt: Kütübi Sekafeti's-Şehriyye.
- Usta, A. (2003). *Sâmânîler Devleti'nin siyasi ve kültürel tarihi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- Vahş, Ş. (2006). *Devr er-rekîk ve'l-civârî fi'l-hayat'l-amme fi Bağdad*. Ürdün: Külliyyetü Dirasetü'l-Ulya.
- Yâ'kûbî, E. A. (2002). *Kitâbü'l-büldân* (Thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yıldız, H. D. (1988). Abdullah b. Tâhir. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, 137-138, ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zeydân, C. (2013). *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*. III, V. Kahire: Müessesetü Hindawî.
- Zübeyr, R. (1959). *ez-Zehâir ve et-tuhfe* (Thk. Muhammed Hamîdullah). Kuveyt: Mektebetü Dukturu Servezü'l-Atiyye.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
☒ Bu çalışmanın yazarı Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
 2. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
 3. Bu çalışmanın yazarı kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
 4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-